

Kelâmî Bazı İhtilafların Kaynağı Olarak Hadisler

Müslüman Olmayanların Bulûğ Çağına Ermeden Ölen Çocuklarının Ahiretteki Durumuna Dair Bazı Rivayetler

Yrd. Doç. Dr. Selim DEMİRCİ*

Öz: İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren vakî olan ihtilafların; siyâsî, ictimâî, ilmî bir çok etkene istinat ettiği; ilmî sahada kendisini özellikle fikhî ve kelâmî meselelerde gösterdiği söylenebilir. Fikhî ihtilafların ahkâma müteallik nasların anlaşılması ve yorumlanması noktasında metodolojik farklılaşmanın tabîi bir sonucu olarak ortaya çıktığı ve burada merkezde ekseriyetle hadislerin olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerin sadece ahkâm ile ilgili konularda değil kelâmî bazı meselelerde de tartışmaların özünü teşkil ettiği, özellikle ikinci asırdan itibaren hadisçilerin bu açıdan ihtilâfa sebep olan nakillerde bulundukları gerekçesiyle, muarızları tarafından tenkit edildiği de bilinen hususlardandır. Müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahiretteki durumunu ele alan rivayetler ve konu etrafındaki tartışmalar incelendiğinde burada da ihtilafın mesnedinin hadisler olduğu görülecektir. Bu makalede hadislerin sadece fikhî konularda değil kelâmî bazı meselelerde de ihtilaf kaynağı olduğu/olabileceği konu ile ilgili rivayetler üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müşriklerin çocukları, kelâmî ihtilaflar, hadislerin anlaşılması, mükellef olmayan çocuklar, ahiret.

Hadith as the Source of Some Theological Controversies Some Narrations About the Situations of the Children of Non-Muslim Parents in the Afterlife That Had Died Before the Puberty

Abstract: It can be said that the controversies from the beginnings of Islamic history had contained and based on many political, social, scientific reasons. And it can be said that these controversies had especially occurred in Islamic juristical and theological issues. It is implied that the Islamic juristical controversies had emerged as a result of the methodological diversification to understand and interpret the two foundations of the dogm of Islam (Quran and Sunnah) about the regulations. The hadiths said by the Prophet Muhammad (pbuh) had formed the basis of the arguments about not only the regulations and also about the theological issues. But because of this, it has been known that, the hadith scholars had been criticized by the opponents due to the controversial narrations. When the narrations about the children of non-muslim parents that had died before the puberty and the controversies about this issue are analyzed, it will be seen that the sources of these controversies stem from the hadiths. In this article, the hadiths will be evaluated as the source of disputes not only about the Islamic juristical issues and also about the theological issues from the related narrations about this topic.

Keywords: The children of non-muslim parents, theological controversies, understanding of hadiths, the children before puberty, afterlife.

* KTÜ İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
E-posta : selimdemirci1453@gmail.com

I. Müslüman Olmayanların Bulûğa Ermeden Ölen Çocuklarının Ahiretteki Durumu Konusunda Genel Yaklaşımlar

Ölüm beşer için hayatın kaçınılmaz sonucudur. İnsan hayatının farklı safhalarında ta-hakkuk eden bu realite onu ihtiyarlık döneminde yakalayabildiği gibi bazen de daha erken dönemlerde çocukluk hatta bebeklik dönemlerinde karşısına çıkabilmektedir. Balığ olarak ölen insanların sorumluluk açısından ahiretteki durumları malumdur. Ancak bulûğ çağına erişmeden yani henüz teklife muhatap olmadan ölen çocuklar konusunda ise karşımıza iki sorun çıkmaktadır: Müminlerin balığ olmayan çocukları ile mümin olmayanların balığ olmamış çocuklarının ahiretteki durumu.

Müminlerin bulûğa ermeden vefat eden çocukları ile ilgili olarak hâkim yaklaşım onların cennetlik olduğu şeklindedir.¹ Nevevî (ö. 676/1277) mükellef olmamaları sebebiyle onların cennetlik oldukları hususunda müslüman âlimlerinin çoğunluğunun ortak kanaatte olduğunu belirtir.² Ancak müşriklerin bulûğa ermeden vefat eden çocuklarının ahiretteki durumları hakkında aklî-naklî bir çok delile istinaden muhtelif görüşler öne sürülerek mevzu tartışılmıştır. Meselenin tartışılmasında özellikle aşağıda zikredilecek olan farklı rivayetlerin tesiri olmuştur.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) itikadî İslâm mezheplerine dair *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* isimli eserinde konu ile ilgili farklı fırkaların görüşlerine temas ederken özellikle 'çocuklara azab edilmesi/edilebilmesi' ve 'çocukların hayatta iken elemeleri' gibi konulara dair mezheplerin görüşlerine de temas etmiştir. Aşağıda da görüleceği üzere esasında onun Mutezile'den ayrılarak ayrı bir düşünce sistemi kurmasına sebep olan tartışmalardan biri olan 'üç kardeş' meselesinin temelinde de bulûğa ermeden ölen kardeşlerden birinin ahiretteki durumu bulunmaktadır. Kâdî Abdülcebbar'ın da (ö. 415/1025) meseleyi eserinde detaylı bir şekilde ele alması³ konu etrafındaki tartışmaların sürekliliğini ve ekoller arası meselelerden biri olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Şehristânî de (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*'inde mezhepleri incelerken bazılarının müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahiretteki durumuna yaklaşımına temas etmiştir.

Ebü Abdullâh Muhammed el-Kurtubî (ö. 671/1273) *et-Tezkire fî ahvâlî'l-mevtâ ve'l-ahire*'de mesele hakkındaki bazı görüşleri ve bunların dayanağı olan rivayetleri zikrederek tahlil etmiştir.⁴ Konu hakkındaki görüşleri bir arada zikreden kaynaklar arasında İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'sini de zikretmek gerekir. Çünkü Kurtubî'nin söz konusu eserinde bu konudaki görüşlerin bir kısmı zikredilmiş ve bunların tahliline ağırlık verilmiş, İbn Hacer'in eserinde ise bu konudaki yaklaşımların tamamı neredeyse başlık başlık ele alınmıştır.⁵

1 Kurtubî cumhur ulemanın bu görüşte olduğunu belirtir. Ancak o müslüman âlimlerden bir kısmının bu konuda tevakkuf ederek hüküm vermekten çekindiğini de buna ekler. Bk. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *et-Tezkire fî ahvâlî'l-mevtâ ve'l-ahire*, Dimeşk-Beyrut 1429/2008, III, 61. Ayrıca konu hakkında değerlendirme için bk. Ahmet Taşdemir, "Müslüman Çocukların Ahiretteki Durumları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 1, s. 501-509.

2 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fî şerhi Sahih-i Müslim b. Haccâc*, Kahire 2003, XVI, 197.

3 Bk. Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûlî'l-hamse* (trc.: İlyas Çelebi), İstanbul 2013, II, 284 vd.

4 Kurtubî, *et-Tezkire*, III, 61-74.

5 İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali, *Fethu'l-bârî şerhu Sahih-i'l-Buhârî*, Dimeşk 2000, III, 312-313. Ayrıca Bedrüddin el-Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'sinde de konu hakkındaki temel altı yaklaşımın zikredilerek tahlil

Bu eserlerde kaydedilen bilgilerden hareketle müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumu konusundaki görüşleri başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz:

A. Allah'ın meşietindedir. Hammad b. Zeyd, Hammad b. Seleme, Abdullah b. Mübarek ve İshak b. Râhûye gibi selevin önde gelen âlimlerine nisbet edilen bu görüşe göre müminlerin çocuklarının cennette olduğu açıkça beyan edilmiş, ancak diğerleri konusunda sarih bir ifade zikredilmemiştir. Eş'arî de 'onların işi Allah'a kalmıştır. Dilerse onlara azab eder, dilerse istediğini yapar. Allah kullarının işleyecekleri şeyleri bilir, her şey onun elindedir' demekte ve bunun selev ve ehl-i hadisin görüşü olduğunu belirtmektedir.⁶ Haricilerin bir kolu olan İbâziyye de müşriklerin çocukları konusunda kesin hüküm verilemeyeceğini, 'intikam almak için onların azaba uğratılabileceklerini ve bir lütuf sonucu cennete sokulabileceklerini' öne sürmektedir.⁷

Bunların yanı sıra çağdaş araştırmacılarından Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî yapmış olduğu çalışmada müşriklerin çocukları hakkında mutlak hüküm verilemeyeceği, onların bir kısmının cennette ve bir kısmının cehennemde olacağı şeklindeki görüşü İbn Teymiyye'nin ve İbnü'l-Kayyim'in görüşlerine dayanarak müdafaa etmiştir.⁸ Araştırmacı bu yaklaşımın rivayetleri cem' etmek ve aralarındaki ihtilafı çözmek açısından en kuvvetli görüş olduğunu belirtmiştir.⁹

Abdullah b. Mübarek, İshak b. Râhûye, Eş'arî, İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim gibi âlimlerin ve Haricilerden bir grubun müdafaa ettiği bu yaklaşım esasında Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadise dayanmaktadır. Keyfiyet itibarıyla bu yaklaşımın ortaya çıkışında etkili ve belirleyici rivayetlerden olan bu hadis 'Allah onların işleyecek oldukları amelleri en iyi bilendir' rivayetidir¹⁰ ki bu rivayet aşağıda ele alınarak incelenecektir.

B. Cehennemdedir. Bu yaklaşım, bulûğa ermeyen müşrik çocuklarının her yönden ahirette babalarına tabi olduğu şeklindeki kanaate dayanmaktadır. Bu düşüncenin arka planında ise Hz. Peygamber'e nisbet edilen 'onlar babalarına tabidir' şeklinde daha sonra tartışılacak olan rivayet bulunmaktadır.

Bu görüşü müdafaa edenlerin başında Haricîler'in en büyük ve en güçlü kolu olduğu belirtilen Ezârika bulunmaktadır.¹¹ Şehristânî bu yaklaşımı Ezârika'nın sekiz bidatinden biri olarak zikreder.¹² Ezârika görüşünü ayetlerden delillerle de desteklemeye çalışmıştır. Nuh

edildiği belirtilmelidir. Bk. Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Beyrut 2009, VIII, 307-308.

6 Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1411/1990, I, 349.

7 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 205; Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal* (trc.: Mustafa Öz), İstanbul 2011, s. 124.

8 Dübeyhî, Süleyman b. Muhammed, *Ehâdisü'l-akide*, Riyâd 1431, s. 574.

9 Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide*, s. 576, 595.

10 Kurtubî, *et- Tezkire*, III, 61; İbn Hacer, *Feth*, III, 312.

11 Eş'arî bunu Haricîlerden bir grubun görüşü olarak zikreder. Buna göre onlar 'Müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocukları, müşrik olan babalarına tabidir' görüşündedirler. Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 205. Abdülkahir el-Bağdâdî ise Ezârika'nın bu vasfına şu şekilde dikkat çeker: "Onlar, muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi mübah kılmışlardır. Çocukların müşrik olduklarını ve muhaliflerinin çocuklarının, kesinlikle cehennemde temelli kalacaklarını iddia etmişlerdir." Bk. *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc.: Ethem Ruhi Fırlah), Ankara 1991, s. 60. Ayrıca bk. Aynî, *Umde*, VIII, 306; İbn Hacer, *Feth*, III, 312.

12 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 113.

suresindeki “Nuh şöyle dedi: ‘Ey Rabbim, yer yüzünde kâfirlerden yurt edinen hiçbir kimseyi bırakma! Eğer sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar; sadece ahlaksız ve inkârcıdan başkasını doğurup yetiştirmezler.’”¹³ ayeti bunların başında gelmektedir.¹⁴ Ancak bu ayetin Nuh kavmiyle ilgili olduğu belirtilerek onun bu bedduayı ‘kavminden (hal-i hazırda) inananlar dışında kimse iman etmeyecektir’¹⁵ ayeti nazil olduktan sonra yaptığına dikkat çekilmiştir.¹⁶

Ezârika dışında İbn Batta, Kadı Ebu Ya’lâ ve Ahmed b. Hanbel’in takipçilerinden bir grubun da bu görüşte olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Haricilerin en büyük kolunun ve kendilerine nisbeti problemlili de olsa bazı İslâm bilginlerinin müdafaa ettiği bu görüş farklı açılardan tartışılarak eleştirilmiştir.¹⁸

C. Cennet ve cehennem arasında bir yerde, berzahadılar. Müşriklerin bulûğa ermeyen çocukları cehenneme girmelerine sebep olacak bir günah, cennete girmelerini sağlayacak bir sevap işlememişlerdir.¹⁹ Buna göre ne cennete ne de cehenneme girmeleri gerekir. Kaynaklarda bu görüşü müdafaa eden müstakil bir ekol ya da şahsa işaret edilmemektedir. Eş’arî ve hocası Ebu Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) arasında cereyan eden ve aşağıda zikredilecek olan meşhur ‘üç kardeş tartışmasına’²⁰ bakıldığında Cübbâî’nin çocukların ne cennetlik ne de cehennemlik olmayacaklarını savunduğu görülür. Ayrıca bu yaklaşım esasında Mutezilenin fasıklar için geliştirdiği ‘el-menzile beyne’l-menzileteyn’ teorisine de benzemektedir. Ancak aşağıda da görüleceği gibi Mutezile bilginleri ekseriyetle çocukların ateşe girmeyeceği ve cennete gireceği düşüncesini müdafaa etmişlerdir.

Öte yandan ayetlerde karşımıza çıkan ve berzah ehli ifadesi ile benzer bir muhteva arzeden ashab-ı araf’tan²¹ kimlerin kastedildiği de müfessirler arasında ihtilaflı bir konudur. Görüşlerden birisi de bunların cennete veya cehenneme girmeyi gerektirecek durumda olmayan belli kişiler olduğudur. Fetret ehli, müşriklerin bulûğ çağına ermeden ölen çocukları da bu kapsamda zikredilmektedir.²² Bu da bulûğa ermeden ölen müşrik çocuklarının berzahta olduğu görüşüne yakın bir değerlendirmedir.

D. Ahirette ateşin kendilerine yükseltilmesi suretiyle imtihan edileceklerdir. Bulûğa ermeden ölen müşrik çocuklarının ahirette imtihan edileceğini müdafaa eden bu yaklaşıma

13 Nuh Suresi, 26-27.

14 İbn Hacer, *Feth*, III, 312.

15 Hud Suresi, 36.

16 İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, Ankara 1992, XIV, 27.

17 Dübeyhi, *Ehâdisü’l-akide*, s. 588-589.

18 Müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahirette azab görmesini adalet, hüsün-kubuh gibi temel prensipler açısından ele alan Mutezile; Allah’ın bütün fiillerinin güzel olduğu ve çirkin fiilleri yapmayacağı, dolayısıyla çocuklara azab etmekten münezzehe olduğunu belirtir. Önde gelen Mutezili bilginlerden Kâdı Abdülcebbar (ö. 415/1025) *Şerhu’l-Usûl-i’l-hamse*’de konuyu incelediği başlıkta onların ateşe girmeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir: ‘Fasıl: Müşrik çocuklarının ebeveynlerinin günahları yüzünden azap görmeyecekleri hakkında’ (Bk. Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûl-i’l-hamse*, II, 284.) Esasında bu başlık hem onun hem de bağlı bulunduğu ekolün, müşriklerin çocuklarının ahirette azap görmeyecekleri konusundaki kanaatlerinin netliğini ortaya koymaktadır. Rafizilerden bir grup da Mutezile bilginleri ile aynı görüşü paylaşarak Allah’ın onlara azab etmesinin caiz olmadığını belirtmektedir. (Bk. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, I, 127.)

19 İbn Hacer, *Feth*, III, 312; Aynî, *Umde*, VIII, 307.

20 İcî, Adududdin el-Kâdı, *el-Mevâkıf fi İlmi’l-Kelâm*, Beyrut ts., s. 329-330.

21 Araf suresi, 46, 48.

22 Yusuf Şevki Yavuz, “Araf”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 259.

göre onlardan bir kısmı bu imtihanda muvaffak olarak cennete girecek bir kısmı da azaba müstehak olacaktır.

Kâdî Abdülcebâr, müşriklerin çocuklarının ahirette imtihan edilecekleri şeklindeki bu yaklaşımı farklı açılardan tahlil etmiştir. Buna göre, çocuklara cehenneme girmeleri emredilmek suretiyle yapılacağı belirtilen bu imtihan görüşü doğru değildir. Ayrıca böyle bir durum söz konusu ise bu durum niçin müşriklerin çocuklarına has kılınmış ve Müslümanların çocukları böyle bir imtihandan istisna tutulmuştur. Bu görüş ve yaklaşım ahiret yurdunun bir teklif yeri olmasını gerekli kılar ki böyle bir uygulama söz konusu değildir.²³ Kurtubî de *Tezkire*'sinde Kâdî Abdülcebâr gibi 'ahiretin imtihan yeri olmadığı'²⁴ kanaatini kaydeder.

Buna mukabil Dübeyhî de Kâdî Abdülcebâr ve Kurtubî'nin müdafaa ettiği ahiretin imtihan yeri olmadığı şeklindeki görüşe, İbn Teymiyye'nin yaklaşımlarından hareketle itirazda bulunarak tenkit getirmiştir. O, tenkitlerini aşağıdaki temeller üzerine bina etmektedir:

"Allah, onların (yaşasalardı) ne yapacaklarını en iyi bilendir" rivayetinden anlaşılan böyle bir imtihanın varlığıdır, müşriklerin çocukları ahirette imtihan edilmelidir, başta selefin önde gelenleri olmak üzere bazı âlimlerin yorumları da bu yöndedir.²⁵

E. Cennet ehlinin hizmetçileridir. Bu görüşün dayanağı da bazı kaynaklarda zikredilen 'Müşriklerin çocukları cennet ehlinin hizmetçileridir'²⁶ rivayetidir. Mevdûdî cennetlik olmayan ana babaların yani müslüman olmayanların çocuklarının cennetin ebedi hizmetkârı kılınmalarının uzak bir kıyas olmadığını belirtmekte ancak ihtiyatı elden bırakmayarak, 'Allah doğruyu en iyi bilendir' kaydını da yorumuna eklemektedir.²⁷

F. Müslümanların çocukları gibi onlar da cennettedir. Eş'arî; Mutezile'nin, müşrik veya mümin ayırt etmeksizin çocukların teklife muhatab olmadığı için tamamının cennete gireceği görüşünde olduğunu belirtir.²⁸ Mutezile'nin böylesi bir sonuca varmasında, çocuklar hakkında verilecek lütuf, adalet ve hikmetin bir gereği olarak bunun ilahlığa en uygun davranış olacağını savunmaları etkili olmuştur.²⁹

Nevevî aynı zamanda kendi tercihi de olan bu görüşü, 'muhakkik âlimlerin tercih ettiği doğru görüş onların cennetlik olduğudur' diyerek takdim eder.³⁰ Haricilerin bazı kolları da bu görüşü tercih eder.³¹ Kısaca ifade etmek gerekirse; Buhârî, İbn Hazm, Nevevî, Sehâvî gibi âlimler ve Mutezile ve Haricilerin bir kısmı başta olmak üzere bazı ekoller müşriklerin çocuklarının cennette olduğu görüşünü müdafaa etmişlerdir.³²

23 Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, II, 290.

24 Kurtubî, *et- Tezkire*, III, 65-66.

25 Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide*, s. 595-598.

26 Abdurrezzak, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (thk.: Habîburrahman el-Azamî), Beyrut 1403/1983, XI, 117; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu'l-evsat* (thk.: Târik b. İvazullah), Kahire 1415/1995, II, 302.

27 Mevdûdî, *Meseleler ve Çözümleri* (trc.: Yusuf Karaca), İstanbul 1990, III, 115.

28 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 190.

29 Harun Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu = Responsibility of Children in the World and the Hereafter", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: XII, sayı: 1, s. 53.

30 Nevevî, *Minhâc*, XVI, 197.

31 Mustafa Öz, "Acâride", *DİA*, İstanbul 1988, I, 318.

32 Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide*, s. 584.

Bu görüşün temel dayanakları olabilecek olan rivayetler ve bunların değerlendirmesi aşağıda ayrıca zikredilecektir.

G. Toprak olacaklardır. Mutezilenin bir kolu olan Sumâmiyye tarafından savunulan bu görüş esasında Sumâme b. Eşres en-Numeyrî'ye (ö. 213/828) aittir. O, 'Allah'ın kendini bilmeye zorlamadığı kimse, emir ve kader için yaratılmıştır; onlar sorumluluğu olmayan canlılar gibi sayılır' düşüncesinden hareket etmiştir. Buna göre ahiret mükâfat veya ceza yeri olduğuna göre çocukken ölenlerin ceza göreceği veya mükâfat elde edeceği bir durum mevzubahis değildir ve onlar toprak olacaklardır.³³

H. Hüküm verilemez, tevakkuf edilir. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından Ebu Hanîfe'ye (ö. 150/767) de nisbet edilen bu görüşü³⁴ İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğunun görüşü olarak zikreder.³⁵ Ulemanın konu etrafında yapmış olduğu tartışmaları zikreden *Mişkât*'ın ilk şarihi Şerefüddin et-Tîbî (ö. 743/1343) de bu konuda tevakkuf edilmesi gerektiği kanaatindeydi.³⁶

Çağlayan, mükellef olmayan çocukların teklif açısından durumunu ele aldığı çalışmada bu yaklaşımı meşîet görüşü ile cem' ederek doğru bulduğu görüşü şu şekilde ortaya koymuştur:

"Ehl-i sünnetin savunduğu gibi, çocukların teklif karşısındaki konumları hakkında tarafsız kalarak kesin hükmün Allah'a havale edilmesi ve bu hükmün en azından menfi olmayacağına kabul edilmesi en uygun görüş gibi görünmektedir."³⁷

Bunların yanı sıra İbn Hacer'in ayrıntıya girmeden tevakkufla arasında ince bir fark olduğunu belirterek³⁸ zikrettiği bir başka görüş de "imsak", yani bu konuda hiçbir görüş beyan etmemektir.³⁹

Öte yandan muhaddislerin genel olarak meseleye yaklaşımını görebilmek açısından Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri önem arz etmektedir. *el-Camiu's-sahih*'i şerhedenler, Buhârî'nin (ö. 256/870) konuya yaklaşımını eserinin bir özelliği olarak bab-hadis sistematigi içinde anlamaya çalışmışlardır. Buna göre Buhârî meseleyi Kitabu'l-Cenâiz'in bir babı olarak 'Müşriklerin çocukları hakkında ifade edilen görüşler' başlığıyla ele almış ve babın başlığını bu konuda tevakkuf ettiğini vehmettirmek şeklinde belirlemiştir. Ancak babın başlığı altında hadisleri sıralama biçimi onun, müşriklerin çocuklarının cennetlik olduğu şeklindeki görüşü tercih ettiğini göstermektedir.⁴⁰

33 Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 125. Ayrıca krş. Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide*, s. 583.

34 Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu Kitabî'l-Fıkhi'l-ekber*, Lübnan 2011, s. 171.

35 İbn Melek, Muhammed b. Abdüllatif er-Rûmî el-Hanefî, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, Katar 2012, I, 113.

36 Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen*, Riyad 1417/1997, II, 574.

37 Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", s. 59.

38 İbn Hacer tevakkuf ve imsak arasında nasıl bir fark bulunduğu hususunda ayrıntıya girmez. Ancak konu etrafında yapılan tartışma ve değerlendirmeleri dikkate aldığımızda şöyle bir fark olduğu söylenebilir: Tevakkuf, konu hakkındaki delilleri, tartışmaları ve tarafları zikretmek ve bu konuda bir kanaat belirtmemenin daha uygun olacağını söylemektir. İmsak ise hiçbir şekilde bu konuya girmeyerek tartışmadan uzak durmaktır.

39 İbn Hacer, *Feth*, III, 313.

40 İbn Hacer, *Feth*, III, 312. Aynı de aynı kanaatleri paylaşmakta ve 'bu bab müşriklerin çocukları hakkındaki görüşleri beyan etmek içindir. Bu konuda onun tevakkufu olduğu için (babın başlığında) kesin bir şey söylemedi.

Bununla beraber babın başlığının bu şekilde serdedilerek temriz siğasının kullanılması konu hakkında tevakkuf edildiğinin değil, mesele etrafında yapılan tartışmalara ve varolan ihtilaflara Buhârî'nin işareti olarak da değerlendirilebilir. Çünkü musannif önce tevakkuf edenlerin kaynağı olabilecek hadisi zikretmiş, akabinde ise konuyu fitrat hadisi ile niha-yetlendirmiştir. Sarih bir şekilde olmasa bile bu da onun meseleyi bu bağlamda ele aldığını göstermektedir.

Müslim (ö. 261/875) konuya dair bazı hadisleri Kader bölümünde ele almıştır. Babın başlığı 'Her doğan çocuk fitrat üzerine doğar ifadesinin manası ve kâfirlerin ve Müslüman-ların (bulûğa ermeden ölen) çocuklarının (ahiretteki) hükmü' şeklindedir. Babın başlığının Müslim tarafından konulmadığı⁴¹ dikkate alındığında, buradan hareketle bir değerlendirmeye bulunulamayacağı, ancak onun yorumunun/fıkhnın merkezinde de fitratı öne çıkaran rivayetlerin bulunduğu söylenebilir. Bunun tabîi bir sonucu olarak Müslim'in de meseleyi Buhârî ile aynı bağlamda ele aldığı, onun da müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının cennette olduğu görüşünü müdafaa ettiği iddia edilebilir.

Görüldüğü gibi mümin olmayanların bulûğa ermeden ölen çocukları konusu farklı açılardan tartışılmıştır. Allah'ın takdirindedir, cennettedir, cehennemdedir, berzahtadır, cen-nette müminlerin hizmetçileridir, tevakkuf edilmesi gerekir ve bu konuda hiçbir şey söy-lenmemeli şeklinde özetlenebilecek farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu yaklaşımların her biri farklı delillerle desteklenmiştir. Ancak görüşler arasında ekseriyeti teşkil eden tevakkuf edilmeli, cennettedir, cennette hizmetkârdır ve cehennemdedir gibi yaklaşımların hadislere istinat ettiği görülmektedir.

Aşağıda da görüleceği üzere bazı âlimlerin bu konuda tevakkuf etmesinin temel sebebi, sarih bir şekilde ya da dolaylı olarak meseleye temas eden mukabil rivayetlerin bulunma-sıdır. Bundan dolayı meselenin ele alındığı kaynaklarda kendisine atıf yapılan rivayetlerin zikredilmesi, sıhhatleri hakkında yapılan bazı değerlendirmelerin belirtilmesi ve bazılarının nasıl yorumlandığının tespiti, müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının durumunun ele alınması açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Burada temel amaç tüm rivayetleri bir araya getirme ve kapsayıcı bir yorum faaliyeti olmadığından, hadislerin sadece ahkâm konularında değil⁴² bazı kelâmî konularda da ihtila-fa sebep olabileceğini/olduğunu, belli rivayetler üzerinden ortaya koymaktır. Bu yapılırken rivayetlerin bir kısmının nasıl anlaşıldığı/anlaşılması gerektiği hususuna dikkat çekilerek genel bir değerlendirme de yapılacaktır.

Fakat Rum suresinin tefsirinde 'onlar cennetlik olurlar' şeklindeki görüşü tercih etmesi onun (müşriklerin çocuklarının cennette olduğuna) kâil olduğuna delâlet eder' demektedir. Bk. Aynî, *Umde*, VIII, 305.

41 İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 88.

42 Farklı mezheplerin ortaya çıkışında ve aralarındaki ihtilaflarda hadislerin etkisi için bk. Mehmet Özşenel, "Farklı Mezheplerin Teşekkülünde Sünnet ve Hadisin Etkisi", (*Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Ankara 2001), Ankara 2003, s. 99-110.

II. Konu İle İlgili Bazı Rivayetler

A. “Allah, onların (yaşasalardı) ne yapacaklarını en iyi bilendir” Rivayeti

Ebu Hureyre (r.a.) şöyle demiştir:

“Rasulullah’a (s.a.v.) müşriklerin (bulûğa ermemiş) çocuklarının (ahiretteki hükmü) soruldu. Bunun üzerine O (s.a.v.) şöyle buyurdu:

‘Allah onların (yaşasalardı) ne yapacaklarını en iyi bilendir’⁴³

Bu rivayetin müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahirette imtihana çekilerek bir kısmının cennette ve bir kısmının cehennemde olacağı (meşiet-i ilâhî) ve akıbetleri konusunda tevakkuf etmek gerektiği şeklindeki görüşlerin en kuvvetli delillerinden biri olduğu belirtilmiştir. Hatta onların tamamının cennette olacağı şeklindeki görüşün de bu rivayete aykırı olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴⁴ Bu yaklaşımı teyit edici bir şekilde İbn Melek de ehl-i sünnetin çoğunun bu meselede tevakkuf ettiğini belirtmektedir.⁴⁵

Hadisin muhtevası, buradan hareketle müşriklerin çocuklarının ahiretteki akıbetleri konusunda tevakkuf etmenin gerekli görülmesi ve Ebu Hanife-Maturidî çizgisinin kader teorisini bir arada düşündüğümüzde bunların birbirini desteklediğini söylemek mümkündür. Çünkü Ebu Hanîfe ve Maturidîlik kader düşüncesi özetle şöyledir: Kâinattaki her şey ilahi kader ve kaza ile cereyan eder, her şey yaratılmadan önce yazılmıştır, Allah hayır ve şer her şeyi ezeli ilmiyle bilir ve bunlar levh-i mahfuzda kaydedilmiştir.⁴⁶ İnsanlar ne için yaratılmışlar ve kaderlerinde ne yazılmışsa onu yapacaklardır.⁴⁷ Ayrıca Allah gök ve yer ehline azab etmeyi dileyseydi, onlara azab ederdi ve bu azap sebebiyle zulmetmiş olmazdı.⁴⁸

Şu durumda çocuklara yapacağı her muamele onun takdirindedir. Yukarıdaki hadisin hem Buhârî’de hem de Müslim’de Kader bölümlerinde rivayet edilmesi, rivayetin muhaddisler tarafından da kader bağlamında değerlendirildiğini göstermektedir. Hadis metnlerinin önemine yapmış olduğu vurgu ile tanınan Beğavî de (ö. 516/1122) söz konusu rivayeti bu şekilde yorumladığı için *Mesâbihu’s-sünne*’nin Kader bölümünde zikretmiştir.⁴⁹

Bunların yanı sıra her ne kadar hadis kader bölümünde zikredilmiş olsa da onu farklı şekillerde ele alarak değerlendiren yorumcular da olmuştur. Onlara göre metnin zahirine bakıldığında şu husus göze çarpar: Hz. Peygamber hadiste bir hükümde bulunmaktan çok onların eğer yaşasalardı gelecekte nasıl bir kul olacakları ve bunun sonucu ile ilgili bilginin de Allah indinde mahfuz olduğunu belirtmektedir. *Mesâbih* şarihlerinden Ebu’l-Mefâhir Zeynuddin el-Mısri (Zeynu’l-Arab) da (ö. 758/1356) bu hususa dikkat çekerek bu rivayette

43 Buhârî, Kader 3; Cenâiz 92; Müslim, Kader 28.

44 Dübeyhî, *Ehâdisü’l-akide*, s. 598.

45 İbn Melek, *Şerhu Mesâbihü’s-sünne*, I, 113.

46 Sâbüni, Nureddin Ahmed b. Mahmûd, *Mâtürîdiyye Akaidi* (trc.: Bekir Topaloğlu), Ankara 2000, s. 127; Beyazîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri* (trc.: İlyas Çelebi), İstanbul 2000, s. 108 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, “Ebu Hanife”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 140.

47 Beyazîzâde, *Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 89-90.

48 Beyazîzâde, *Ebû Hanîfe’nin İtikâdî Görüşleri*, s. 106.

49 Tîbî, *el-Kâşif*, II, 573.

Hız. Peygamber'in müşrik çocuklarının cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda herhangi bir hüküm vermediğini kaydetmektedir.⁵⁰

Kelâmî meseleler açısından bakıldığında bu rivayet ile doğrudan alakalı bir başka konu da üç kardeş meselesidir. Eş'arî'nin hocasına sorduğu soruda bulunan üç kardeşten her biri muhteva itibarıyla bu hadis ve hadis etrafında yapılan yorumların kapsamına girmektedir. Onunla hocası Ebu Ali el-Cübbâî arasında şöyle bir hadise cereyan etmiştir:

“(Eş'arî hocasına şöyle sorar) Üç kardeş vardır. Bunlardan ilki, ibadet ve taât içindeyken diğeri ise isyan ve fucurât içerisinde. **Sonuncu kardeş ise, henüz ergenliğe ulaşmadan çocukluk çağında ölmüştür.** Bu kardeşlerin ahiretteki durumları hakkında ne dersiniz? Cübbâî: ‘ilki, mükafaat olarak cennete, ikincisi ceza olarak cehenneme girer, **üçüncüsü ise ne mükafaat ne de ceza görür.** Eş'arî: ‘bu durumda üçüncü kardeş, ‘Rabbim, benim canımı neden çocuk yaşta aldın? Şayet beni öldürmeseydin, ben de büyük kardeşim gibi itaat ve taat ile cennete giderdim’ derse ona ne cevap verilir?’ Cübbâî: ‘Rabbimiz ona der ki: Ben senin durumuna bakarak şunu bildim. Eğer ergenlik çağına ulaşıydın, isyan edip cehenneme gidecektin. Senin yararına olan çocukken ölmendi.’ Bu cevap üzerine Eş'arî: ‘Bu hüküm karşısında eğer ikinci kardeş, ‘Rabbim, benim canımı neden çocukken almadın. Eğer benim çocukken canımı alsaydın, isyan etmez, böylece cehenneme girmezdim’ derse ona ne cevap verilir? diye sordu. Bu soru karşısında Cübbâî, duraksadı ve cevap vermedi. Bu konuşmadan sonra Eş'arî, bulunduğu meclisten ve daha sonra da itizâlî fikirlerinden ayrıldı.⁵¹

Nakledilen bu hadisede meselenin kader bağlamında nasıl tartışıldığı ve bulûğa ermeden ölen çocukların nasıl bir tartışmaya sebep olduğu açıkça görülmektedir. Buradan hareketle Cübbâî'ye göre çocukların bulûğa ermeden önce ölmeleri onların lehine bir durumken, Eş'arî'ye göre de cehenneme giden çocuk açısından itirazı gerektiren bir durumdur. ‘Allah onların (yaşasalar) ne yapacaklarını en iyi bilendir’ ifadesi ve Eş'arî-Cübbâî tartışması açısından bakıldığında; Eş'arîliğin ortaya çıkışını ve Cübbâî-Eş'arî ayrışmasını bulûğa ermeden ölen çocukların ahiretteki durumu hazırlamıştır, denilebilir.

Öte yandan hadisin metnini değerlendirmemize imkan sağlayacak dikkat çekici tenkitler de bulunmaktadır. Mutezilî bilgin Nazzâm (ö. 231/845) rivayetin metninde bulunan ezeli takdir düşüncesini tasvib etmemekte, Allah'ın kulları hakkında kötü bir şey yapmayacağını ifade etmektedir. Kişinin ahiretteki yerini belirleyen temel unsur ona göre, iman ve amel olduğundan çocukların herhangi bir sorumluluğundan bahsetmek mümkün değildir.⁵² Şu durumda Nazzâm'a göre rivayetin muhtevası bütünüyle problemlidir, sadece çocuklar için değil bulûğa erenler için de böyle bir takdir söz konusu değildir.

Bir diğer Mutezilî bilgin Kâdî Abdülcebbar ise biraz daha özel değerlendirmelerde bulunur. O, Allah Teâla ‘bu çocukların bulûğa erdiklerinde kâfir veya müşrik olacaklarını biliyordu ve bundan dolayı onlara azab etmesi hasen olur’ şeklindeki yaklaşımı ele alarak tenkit eder. Kâdî Abdülcebbar'a göre bu durum Müslümanların çocukları için de geçerlidir. Hatta onların bulûğa ulaştıklarında küfre gireceklerini bilmesi sebebiyle müşriklerin çocuklarına

50 Zeynu'l-Arab, Ebu'l-Mefâhir Zeynuddin el-Mısri, *Şerhu'l-Mesâbih* (thk.: Nureddin Talib vd.), Katar 2012/1433, I, 220.

51 İcî, *el-Mevâkıf*, s. 329-330; Ayrıca krş. Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, s. 38-39.

52 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s. 72.

azab etmesi hasen ise canlıların çoğunu cehenneme doldurup orada azab etmesi de hasen olur. Ancak ‘ilerideki hayatlarında küfredeceklerini bilir’ ifadesinin yanlışlığı ortadadır.⁵³

Bu ifadelere göre müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının hayatları devam etmiş olsaydı nasıl bir kul olacakları hususunda Allah’ın bilgisi ve buna göre onlara muamelesi konusunda ekoller arası temel bir farklılık bulunmaktadır. Mutezile prensip olarak kimse hakkında böyle bir ezeli takdir ve buna göre muameleyi kabul etmemektir. Ebu Hanife, Eş’ârî ve Maturîdî gibi klasik âlimlere göre; prensip olarak Allah onların hayatlarına devam etmeleri durumunda nasıl bir kul olacağını bilir.

B. “Onlar babalarına tabidir” Rivayeti

Hz. Aişe’nin (r.a.) şöyle söylediği rivayet edilmiştir:

“Ben: ‘Ey Allah’ın Rasulü! Müminlerin çocuklarının (ahiretteki durumu) nedir?, diye sordum. Rasulullah (s.a.v.):

-‘Onlar babalarına tabidirler’ buyurdu. Ben yine:

Ey Allah’ın Rasulü! Amelsiz olarak mı?, dedim. Rasulullah (s.a.v.):

-‘Allah onların nasıl amel edeceklerini en iyi bilendir.’ buyurdu. Bunun üzerine ben:

Ey Allah’ın Rasulü! Müşrik çocuklarının (ahiretteki durumu) nedir?, dedim. Rasulullah:

-‘Onlar babalarına tabidirler.’ diye cevap verdi. Ben tekrar:

Onlar, amel işlemedikleri halde mi? dedim. Rasulullah (s.a.v.):

-‘Allah onların nasıl amel edeceklerini en iyi bilendir.’ buyurdu.⁵⁴

Yukarıdaki rivayet, ilk hadise nazaran biraz daha sarîh bir hüküm ihtiva etmektedir. Müminlerin çocukları için de mümin olmayanların çocukları için de kullanılan dikkat çekici ifade ‘onlar babalarına tabidirler’ cümlesidir.

Haricilerin bir grubuna göre ahirette müşriklerin çocukları da, müminlerin çocukları da babalarına tabidir.⁵⁵ Yine Haricî mezhebine mensup fırkalardan biri olan Sa’lâbiyye bu iddiayı biraz daha teferruatlı şekilde ortaya koyar. Onlara göre çocuklar, babalarının mükâfatlarına ortak oldukları gibi azaplarına da ortaklırlar. Babalar ve çocukları birbirlerinden ayrı kabul edilemezler. O halde Müslümanların çocukları bulûğa erip küfürlerini açıkça ortaya koyuncaya kadar mümin, kâfir çocukları da bulûğa erip müslüman olduklarını izhar edinceye kadar kâfirdirler.⁵⁶

Hadisteki tabi olmanın mahiyeti bazı yorumcular tarafından zahire hamledilmemiş farklı açılardan ele alınarak değerlendirilmiştir. Meselâ *Mesâbîhü’s-sünne*’nin şarihlerinden biri olan Türibîstî (ö. 661/1262) müşriklerin çocuklarının babalarına tabi oluşlarını

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûl-il-hamse*, II, 290.

⁵⁴ Ebu Davud, *Sünnet* 17.

⁵⁵ Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, I, 205.

⁵⁶ Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, I, 180. Ayrıca bk. Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, s. 49.

dünyadaki muamelelerle sınırlandırmaktadır. Onların ahiretteki durumlarına temas eden şarih akıbetlerinin Allah'a havale edilmesi gerektiğini belirtir.⁵⁷ Benzer bir yaklaşımı İbn Melek'te de görmek mümkündür. O müşriklerin bâliğ olmayan çocuklarının dünyalık işlerde babalarına tabi olduğunu, onların cenaze namazlarının kılınmayacağını, miras taksimlerinde de Müslüman çocuklarından daha farklı bir muameleye tabi tutulacağını belirtir.⁵⁸ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) de bu çocukların dünya işlerinde babalarına tabi olduklarına, ahirette ise onların durumlarının mükâfaat ve ceza bakımından Allah'a havale edilmesi gerektiğini ifade etmekte ve bu konuda serdedilen görüşleri zikretmektedir.⁵⁹

Kadı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) meseleyi biraz daha teferruatlı ele aldığı görülmektedir. O vakıa itibariyle genel olarak Yahudilerin çocuklarının Yahudi, Hristiyanların çocuklarının Hristiyan ve Müslümanların çocuklarının da Müslüman olduğuna dikkat çeker. Buradan insan tabiatının taklide ve ülfet duyduğu şeylere meyilli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı da o Müslümanların çocuklarının Müslüman olduklarına hükmedileceğine ve onların kurtuluşunun gözetileceğine dikkat çeker. Aynı şekilde kâfirin küfrü çocuğunun üzerini örter ve -aksi muhtemel olmakla birlikte- zahiren onun durumunun bu şekilde olmasından endişe duyulur. Nitekim sâlih bir kul için kurtuluş ümit edilir ve fâsik için de endişe duyulur. Aksi mümkün olmakla birlikte bu genel itibariyle böyledir.⁶⁰

Çocuklara azab edilebilmesi-edilememesi meselesini 'adalet' bağlamında değerlendiren Mutezile bilginlerinin çoğunluğunun bu konu ile çocukların dünya hayatında çektikleri elemeleri birbiri ile mukayese ettiği görülmektedir.⁶¹ Onlara göre Allah yetişkinlere ibret olması için dünyadayken çocuklara elem verir ve bu elemelerin karşılığında adâletin bir gereği olarak onları mükâfatlandırır. Çocuklara böyle bir karşılık verilmemesi adaletle aykırıdır.⁶²

Kâdı Abdülcebbar hadisin muhtevasını, 'muhaliflerimizin ileri sürdüğü bir takım deliller bulunmaktadır' diyerek değerlendirmekte ancak bu konudaki muhatabları hakkında doğrudan bilgi vermemektedir. O, mesele etrafındaki temel iddiayı şöyle özetler: 'Kâfirler, günah işledikleri için onların çocuklarının azab görmesi hasen oldu.' Kadı Abdülcebbar'a göre bu zulümdür.⁶³ Çocukların cezalandırılmasının babalarını cezalandırmak gibi olduğu şeklindeki iddiaya da dikkat çeken müellif ne olursa olsun bunun günahı olmayan kişilere ceza verme anlamını içerdiğini belirtir.⁶⁴ Hatta o, onların ahirette azab görmeleri caiz olsaydı bunun dünyalık cezalarda da tatbik edilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁶⁵

57 Türibiştî, Ebu Abdillâh Fazlullah b. es-Sadr, *el-Müyyesser fî şerhi Mesâbihi's-sünne* (thk.: Dr. Abdülhamid Hindâvî), Mekke 2008/1429, I, 69. Türibiştî'nin bu konudaki temel yaklaşımı da esasında budur. O vâkıf olunamayacak bu durum konusunda en doğru tavrın tevakkuf olduğu görüşündedir. Bk. *el-Müyyesser*, I, 59.

58 İbn Melek, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, I, 129.

59 Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nürüddin Ali b. Sultân Muhammed, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâtî'l-Mesâbiḥ* (thk.: Şeyh Cemâl Aytânî), Beyrut 1422/2001, I, 267-268.

60 Beyzâvî, Nâsirüddin Ebû Said Abdullah b. Ömer, *Tuhfetü'l-ebrâr şerhu Mesâbihi's-sünne* (thk.: Nureddin Talib vd.), Katar 2012/1433, I, 94.

61 İlâhî adalet açısından çocuk elemeleri için bk. Hüseyin Aydın, "İlâhî Adalet Açısından Çocuk ve Hayvan Elemeleri Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, sayı: 14/2, s. 1-27.

62 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 293. Ayrıca krş. Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", s. 54.

63 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, II, 288.

64 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, II, 290.

65 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, II, 290.

Kâdı Abdülcebbar azabın veriliş amacına göre de ‘çocukların azab görmesi’ meselesini başka bir yönüyle değerlendirmekte, onların babaları yüzünden azab görmeyeceklerini, azabın istihfaf ve aşağılama yoluyla hakedildiğini belirtmektedir. Ona göre ebeveynlerin günahları yüzünden müşriklerin çocuklarına azab etmeyeceğinin akli delili bunun zulüm oluşu yani adalete aykırı oluşudur. Allah Teâla zalim olarak nitelenemeyeceğine göre bu muhaldır ve bu konuda öne sürülen deliller zayıftır.⁶⁶ Dolayısıyla çocukların azab görebileceği düşüncesi ve buna bağlı yorumlar Kadı Abdülcebbar’a/Mutezile’ye göre aklen mümkün değildir.

Klasik kaynaklarda karşımıza çıkan ve yukarıda zikredilen dünyevî işlerde bulûğa ermeyen müşrik çocuklarının babalarına tabi olmaları durumuna da temas eden Kadı Abdülcebbar evlenmek, mirasçı olmak ve müslüman mezarlığına defnedilmek gibi kısıtlamalardaki amacın onlarla müslüman çocukların arasındaki farkı ortaya koymak olduğunu belirtir.⁶⁷ Görüldüğü gibi o, bu noktada klasik yorumları teyit etmektedir. Çünkü hadisi yorumlayan şarihler, müşriklerin bulûğa ermeyen çocuklarının babalarına tabi olmaları hükmünü Kadı Abdülcebbar’ın örnek verdiği saha ile sınırlandırmakta ve ahiretteki durum konusunda bu hükmün geçerli olmayacağı düşüncesini savunmaktadır.

C. “Ne mutlu o çocuğa, cennet serçelerinden bir serçe!” Rivayeti

Hız. Âişe’nin (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir:

“Rasulullah (s.a.v.) ensardan vefat eden küçük bir çocuğun cenazesine çağrıldı. Ben:

‘Ey Allah’ın Rasulü! Ne mutlu o çocuğa, cennet serçelerinden bir serçe! O, kötülük işlemedi. Kötülük ona erişmedi! dedim. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.):

‘Belki de öyle değildir ey Âişe! Çünkü Allah, cennet için bir topluluk yarattı. Onlar daha ana babalarının sulblerinde iken onları cennet için yarattı. Cehennem için de bir topluluk yarattı. Onlar daha babalarının sulblerinde iken onları cehennem için yarattı.’” buyurdu.⁶⁸

Burada konu açısından dikkat çekici olan Hız. Peygamber’in ‘belki de öyle değildir’ şeklindeki cevabıdır. İfadenin Müslümanlardan birinin bulûğa ermeden ölen çocuğu hakkında kullanılması konu ile ilgili farklı yorumların serdedilmesine sebep olmuştur.

Şarihler öncelikle yukarıda ‘belki de öyle değildir’ şeklinde tercüme edilen ifadeyi merkeze alarak bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Söz konusu ifadeyi Zeynü’l-Arab ‘Gerçekte olan acaba bu mudur yoksa başka bir şey mi?’ şeklinde açmakta ve neticesinde buradaki ifadenin şu manaya gelebileceğine dikkat çekmektedir: Âişe onun cennete girenlerden olacağını kesin bir şekilde söyleme.⁶⁹

İbn Melek ise söz konusu ifadeyi şöyle açar: “Sen söylemiş olduğun şeye inanıyorsun. Ya hakikat bundan başka bir şey ise?” Burada bir başka hususa dikkat çeken İbn Melek bu değerlendirme ve ifadenin Hız. Peygamber tarafından müminlerin çocuklarının babalarına

66 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûl’l-hamse*, II, 284.

67 Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûl’l-hamse*, II, 292.

68 Müslim, Kader 31; Ebu Davud, Sünnet 17.

69 Zeynü’l-Arab, *Şerhu’l-Mesâbih*, I, 194.

tabi olarak cennete gireceği kendisine inzal olmadan önce söylenmiş bir hüküm olabileceğini belirtir. Ancak herhangi bir delil zikretmez.⁷⁰

Zeynü'l-Arab da hadisi yorumlarken rivayette bulunan bir başka inceliğe dikkat çeker. Ona göre burada cennetin lütuf ve rahmet, azabın da rahmetten mahrum kalmanın sonucu olduğuna işaret vardır. Aynı şekilde herhangi bir kişi hakkında kesin bir şekilde cennet ehli veya cehennem ehli olduğunu söylemek uygun değildir.⁷¹

Kadı Beyzâvî'ye göre ise bu hadiste, sevap veya cezanın ameller sebebiyle olmadığına işaret vardır ve ameller Müslümanların ve kâfirlerin zürriyetinin cennet veya cehennem ehli olmasını gerektirmez. Bilakis onlara lütfu ilâhî veya rahmetten mahrum olmanın gereği olarak daha babalarının sulbünde mukadder olarak bu netice Allah'ın malumdur. Ve onlar hakkında gerekli olan tevakkuf ederek bir şey söylememektir.⁷²

Ali el-Kârî; sanki Peygamber (s.a.v.), (ölen çocuğun) ebeveyninin veya onlardan birinin imanını kesin bir şekilde tayin eden bu kesin hükümden razı olmadı. Çünkü çocuk ebeveynine tabidir. Sorudaki istifham da buna racidir. Ve kesinliği inkar ve bu konuda kesin bir şey olmamasını takrir içindir, der.⁷³ Aynı zamanda o, bu hadiste kâfirlerin çocuklarının cennet ehli olmadığına da delalet vardır. Onlar, hadisin devamında 'Allah Cehennem için de bir topluluk yarattı' ifadesinin de delalet ettiği gibi cehenneme girerler dese de bu konuda kesin bir şey söylememenin daha iyi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴

Netice itibariyle bu yorumlardan anlaşılan burada doğrudan bir hüküm verilmemiş olduğudur. Aksine doğrudan hüküm verilmemesi gerektiğine dikkat çekilerek Hz. Aişe valide-miz ikaz edilmiştir. Bu rivayette; kesin bilgi olmayan konularda konuşmaktan, çabuk hüküm vermekten sakınılması, kat'î bir delil bulunmadıkça kesin söz söylenmemesi istenmiştir.⁷⁵

D. "Cahiliye döneminde ölen iki çocuğun, cehennemdedir." Rivayeti

Ali b. Ebu Tâlib (r.a.) şöyle rivayet etmiştir:

"Hatice (r.a.), Peygamber'e (s.a.v.) kendisinin (cahiliye döneminde ölen) iki çocuğunun (ahiretteki akıbetini) sordu. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:

'Cahiliye döneminde ölen iki çocuğun, cehennemdedir.'

Rasulullah (s.a.v.) Hatice'nin yüzünde beliren üzüntüyü (görünce şöyle devam etti):

'Eğer sen iki çocuğunun (cehennemdeki) yerini görseydin, şüphesiz onlara kızardın.' Hatice (r.a.):

-Ey Allah'ın Rasulü senden olan iki çocuğumun durumu nedir? diye sordu. Rasulullah (s.a.v.) şöyle cevap verdi:

70 İbn Melek, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, I, 102. Bu ifade aynıyle Zeynü'l-Arab'ın şerhinde de geçmektedir. Bk. *Şerhu'l-Mesâbihi*, I, 194. Benzer bir yorum Tîbî'de de karşımıza çıkmaktadır. Bk. Tîbî, *el-Kâşif*, II, 536.

71 Zeynü'l-Arab, *Şerhu'l-Mesâbihi*, I, 195.

72 Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ebâr*, I, 93.

73 Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, I, 251.

74 Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, I, 251-252.

75 Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 2013, VI, 4833.

‘Cennettedir. Muhakkak ki müminler ve onların çocukları, cennettedir. Müşrikler ve onların çocukları ise cehennemdedir.’ Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) şu ayeti okudu:

‘İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar var ya! İşte biz onların nesillerini de kendilerine kattık!’^{76,77}

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde rivayet edilen bu hadisin metni müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumları hakkında sarih ifadeler ihtiva etmektedir. Özellikle yukarıdaki metinde yer alan müşrik çocuklarının babalarına tabi olmaları durumunu dünya ile sınırlayan yorum ile buradaki ahirete dair onların hükümlerini belirten daha açık ifadeyi mukayese ettiğimizde açık bir müşkil ortaya çıkmaktadır.

Ancak isnadında mechul ravi olan ve münker rivayetleri de bulunan Muhammed b. Osman sebebiyle bu rivayetin zayıf olduğu da belirtilmiştir.⁷⁸ Öte yandan bazı yorumcular, senedi ile ilgili bir değerlendirmede bulunmadan hadisin metnindeki ifadelerle bakarak bulûğa ermeden ölen çocukların ahirette annelerine değil babalarına tabi olduklarının delilleri arasında bu rivayeti zikretmişlerdir.⁷⁹ Bu yorumlara değinen Ali el-Kârî özellikle yukarıda delil olarak zikredilen ayet bağlamında meseleyi ele almakta, ayetin tefsirinde ihtilaf edildiğine dikkat çekerek belki de Hz. Hatice’nin, evlatlarının ölümü esnasında henüz mümin olmadığını belirtmektedir. Ona göre bu değerlendirme âlimlerin, küçük çocuğun ebeveyninden birine bakılarak imanına hükmedilir sözü ile çelişmez.⁸⁰

Hz. Hatice’nin cahiliye döneminde bulûğa ermeden ölen çocuklarının durumu hakkındaki rivayeti değerlendiren Kadı Abdülcebâr bu haberin ahad olduğunu kaydetmekte ve ‘bizim meselemizde ise zan değil, kesin ilim ifade eden bilgiye dayanmak gerekir’⁸¹ demektedir. Yani o öncelikle mezhebin genel ilkeleri açısından meseleyi ele almakta ve bu yönüyle söz konusu rivayetin herhangi bir hükme mesned olamayacağını belirtmektedir. Ona göre rivayet sahih olması durumunda ise şöyle anlaşılmalıdır:

“Şayet bu rivayet sahih ise ‘tıfl’ (çocuk) kelimesi ile bazen bulûğa ermiş çocuk kastedildiğine dikkat etmek gerekir. Nitekim şair şöyle demektedir: Atlar dört nala kalkmış vaziyette harp çocuklarını (etfal) helâk ederken, ben de Âmir’i yere serdim.”⁸²

Şu durumda Mutezile’ye göre Hz. Hatice’nin cahiliye döneminde ölen çocukları ile ilgili rivayet bu konuda genel bir hüküm vermede kaynak olamaz.

E. “Müşriklerin çocukları cennet ehlinin hizmetçileridir.” Rivayeti

Sahabeden Enes’e (r.a.) nisbet edilen bir rivayette Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir:

76 Tur Süresi, 21.

77 Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk.: Şuayb el-Arnâvud vd.), Ürdün 1995/1416, I, 134.

78 Şuayb el-Arnâvud’un değerlendirmeleri için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 349 (Muhakkik notu).

79 Tibi, *el-Kâşif*, II, 579; Ali el-Kârî, *Mirkât*, I, 297.

80 Ali el-Kârî, *Mirkât*, I, 298.

81 Kadı Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, II, 292.

82 Kadı Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, II, 292.

“Müşriklerin (bulûğa ermeden ölen) çocukları cennet ehlinin hizmetçileridir.”⁸³

Bulûğa ermeden ölen müşrik çocuklarının ahiretteki durumlarına; Abdürrezzâk'ın *el-Musannef* ve Taberânî'nin *el-Mucemu'l-evsat* isimli eserlerinde rivayet edilen yukarıdaki rivayet merkeze alınarak bakıldığında, sarîh bir şekilde onların cennette müminlere hizmet edeceklerinin belirtildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu rivayetle, mevzudaki yaklaşımlardan biri olan ‘cennet ehlinin hizmetçileridir’ hükmünün kaynağı da belirtilmiş olmaktadır.

Ancak metni sarîh olan bu rivayetin senedi ve dolayısıyla sıhhati konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. *Tezkire*'de bu rivayet hakkında değerlendirmelerde bulunan Kurtubî hadisin isnadının kuvvetli olmadığını kaydeder.⁸⁴ İbn Hacer ve Aynî ise hadisin zayıf olduğunu belirtir.⁸⁵ Süyûtî ise hadisi *el-Câmiu's-sağîr*'de nakletmiş ve sahîh olduğunu remizle belirtmiştir.⁸⁶

Bunlardan hareketle isnadında bazı problemler olduğu anlaşılan rivayetin bu konuda kat'î bir delil olamayacağı, bu hükmün başka naslarla desteklenmesi gerektiği söylenebilir.

F. “Yeni doğan (ve bulûğa ermeden ölen) çocuk cennettir.” Rivayeti

Ebu Davud'da nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber'e kim cennettir şekilde bir soru sorulmuştur. Bu soruya O (s.a.v.) şu şekilde cevap vermiştir:

“Nebî cennettir, şehid cennettir, yeni doğan (ve bulûğa ermeden ölen) çocuk cennettir.”⁸⁷

Bir önceki rivayette cennet ehlinin hizmetçisi olduğu belirtilen müşrik çocukları hakkındaki hükmün; burada müşriklerin veya Müslümanların çocukları şeklinde tefrik edilmeden mutlak olarak tüm çocukların cennette olduğu şeklinde karşımıza çıktığı görülür.

Şuayb el-Arnâvud *Müsned*'deki rivayeti değerlendirirken, bu rivayetin hadisin senedinde bulunan Muaviye b. Süleym'in kızının mechullüğü sebebiyle zayıf olduğunu belirtmektedir.⁸⁸ Elbânî ise aynı rivayeti Ebu Davud üzerine yapmış olduğu çalışmada değerlendirmektedir. O, hadisin isnadının ceyyid, ricâlinin sika olduğunu belirtmekte ancak isnadda bulunan Muaviye b. Süleym'in kızının mechullüğünden kaynaklanan bir problem bulunduğuna da dikkat çekmektedir.⁸⁹

İbn Hacer ve Aynî ise genel olarak konuyu ele aldıkları bölümde bu rivayete atıfta bulunarak; müşrik çocuklarının cennetlik olduğuna dair tercih edilen görüşün dayanaklarından birisi olan bu rivayetin zikredildiğini belirtirler ve söz konusu Ahmed b. Hanbel hadisinin isnadının hasen olduğuna işaret ederler.⁹⁰

83 Abdurrezzak, *el-Musannef*, XI, 117; Taberânî, *el-Mucemu'l-evsat*, II, 302.

84 Kurtubî, *et-Tezkire*, III, 68.

85 İbn Hacer, *Feth*, III, 313; Aynî, *Umde*, VIII, 307.

86 Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-sağîr fî ehâdisi'r-rasûl*, Beyrut 1410/1990, s. 169.

87 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 190; Ebu Davud, Cihad 27.

88 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 190 (Muhakkik notu).

89 el-Elbânî, Nasıruddin, *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, Kuveyt 1423/2002, VII, 474-475.

90 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 190 (Muhakkik notu); el-Elbânî, *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, VII, 474-475.

Şu durumda İbn Hacer ve Aynî'nin hasen değerlendirmesini yaptığı rivayete günümüzde yapılan çalışmalarda, isnadda bulunan bir ravinin mechullüğünden dolayı zayıf değerlendirilmesi yapılmış olmaktadır. Esası itibariyle bir çok rivayet tarafından desteklenmesi (müncebir rivayetler)⁹¹ sebebiyle bu hadisin hüccet olmaya elverişli olduğu, bu konuda zikredilen Buhârî ve Müslim rivayetleri kadar olmasa da bulûğa ermeden ölen çocukların ahiretteki durumları konusunda dikkate alınması gerektiği açıktır.

G. "İbrahim'in (a.s.) etrafındaki evlâd-ı nâs"ı anlatan rivayet

Buhârî *el-Câmiu's-sahih*'te bulûğa ermeden ölen çocukların durumunu değerlendirirken önce Müslümanların çocukları hakkındaki görüşleri bir bab ve müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahiretteki durumlarını ele alan rivayetleri de bir bab halinde ele aldıktan sonra konuya yaklaşımını biraz daha belirginleştiren uzun bir rivayete yer verir. Kitabu'l-Cenâiz'in 93. babı olan bu bölüm Ebu Zer nüshası dışındakilerde tercemesiz olarak zikredilmiştir. Ve İbn Hacer'e göre bir önceki babın yani Müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumunu ele alan rivayetlerin bir faslı gibidir.⁹²

Söz konusu rivayet, Semure b. Cündüb tarafından nakledilen ve Hz. Peygamber'in sabah namazını kıldıktan sonra 'bu gece sizden kim rü'ya gördü' diye sorarak Ashab-ı Kiram'dan rüya anlatmasını istediği ancak kimsenin rüya anlatmaması üzerine kendi rüyasını anlatmaya başladığı hadistir. Buna göre kendisine gelen melekler onu düz bir fezaya çıkarmışlar ve sırası ile farklı insanları göstermişlerdir. Bu uğrak yerlerinden birisi de yeşil bir bahçe ve içindeki büyük bir ağaçtır. Bu ağacın dibinde ihtiyar bir adam ve çocuklar bulunmaktadır. Meleklerin kendisini ağaca çıkarttığını anlatan Hz. Peygamber çıktıkları evin diğerlerinden daha kıymetli ve içinde ihtiyarların ve gençlerin hazır bulunduğu bir ev olduğunu haber vermektedir. Sonra bu uzun rüyanın yorumunu da nakleden Hz. Peygamber ağacın dibindeki ihtiyarın Hz. İbrahim ve etrafındaki çocukların evlâd-ı nâs olduğunu haber vermektedir.⁹³

Burada konu açısından önemli olan İbrahim (a.s.) ve etrafındaki çocuklardır. Özellikle Müslümanların çocukları şeklinde mukayyed bir ifade kullanılmayıp daha genel bir ifadenin kullanılması hükmün her ikisi için geçerli olduğu şeklinde anlaşılmıştır. Aynî ilgili kısmı şerh ederken 'bu insanların evlatlarının her birinin cennette olduğu konusunda sarîh bir hükümdür ve müşriklerin evladı da buraya dâhildir.'⁹⁴ ifadesi ile hem Buhârî'nin hadisten hareketle yapmış olduğu ihticâcî hem de kendi yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

Kamil Miras da bu hususa şu şekilde dikkat çeker:

"Bu hadisten zahir olan şudur ki, ahiret hükmünde Resul-i Kibriya, kâfir çocuklarını etfâl-i Müslimîne ilhak etmiştir. Dünya hayatında ise, babalarına tâbî' olmaları iltizam edilmiştir."⁹⁵

91 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 190 (Muhakkik notu).

92 İbn Hacer, *Feth*, III, 319. Ayrıca bk. Aynî, *Umde*, VIII, 309.

93 Buhari, *Cenâiz* 93.

94 Aynî, *Umde*, VIII, 310.

95 Kamil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1993, IV, 599.

H. “Bulûğa ermeden ölen çocuklar, cennette çok canlıdırlar, cennetin kurtçuklarıdır” Rivayeti

Müslim’de ‘Çocuğu ölüp de bundan sevap bekleyenin fazileti’ başlıklı babda rivayet edilen hadisin metni şöyledir:

“Ebu Hureyre’ye ‘benim iki oğlum öldü bana Rasûlullah’tan nasıl bir hadis rivayet edeceksin ki onunla ölenlerimizden dolayı kalplerimiz ferahlansın’ şeklinde bir soru soruldu. Ebu Hureyre de evet söyleyeyim dedi ve şu hadisi nakletti:

Onlar (küçükken ölenler) cennette çok canlıdırlar, cennetin kurtçuklarıdır.⁹⁶ Onlardan birisi babasına -yahut annesine ve babasına- rastlar da benim senin elbisenin kenarından tuttuğun gibi elbisesinden veya elinden tutar, Allah kendisiyle birlikte ebeveynini de cennete koyuncaya kadar da bırakmaz.”⁹⁷

Yukarıdaki metnin zahirinden hareketle sadece bulûğa ermeden ölen çocukların ebeveynlerine şefaathçi olabilecekleri değil, aynı zamanda onların cennete girebilecekleri de anlaşılmaktadır. Müslim’in genel muhtevası itibarıyla farklı bir konu çerçevesinde değeriendirildiği hadisin bu konuda da deliller arasında zikredilebileceği aşikârdır.

I. “...Şu çocuğu cehennem ateşinden kurtaran Allah’a hamd olsun” Rivayeti

Çocuğa Müslümanlık teklifinin caiz olup olmadığı kapsamında delil olarak zikredilen ve Enes b. Malik tarafından nakledilen aşağıdaki rivayet de konu açısından önemlidir:

“Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hizmet eden bir Yahudî çocuğu vardı. Bir ara çocuk hastalandı. Hz. Peygamber onu ziyarete geldi, başucuna oturdu ve ona ‘müslüman ol’ dedi. Çocuk babasının yüzüne baktı. Babası oğluna;

Ebu’l-Kâsım’ın (s.a.v.) emrini kabul et! dedi. Bunun üzerine çocuk hemen kelime-i şehadet getirerek müslüman oldu. Nebi (s.a.v.) oradan çıkarken şöyle buyurdu:

‘Şu çocuğu cehennem ateşinden kurtaran Allah’a hamd olsun’”⁹⁸

Yukarıdaki rivayetin konu açısından önemi çocukların İslâm’a davet edilerek tebliğde bulunup bulunulmamasından ziyade hasta olan ve henüz balığ olmayan bir çocuk hakkında kullanılan ‘çocuğu cehennemden kurtaran’ ifadesidir. Söz konusu ifadede cehennem ve çocuk ifadelerin yan yana kullanılması zahiri itibarı ile konu açısından önem taşımaktadır.

Buhârî hadisi ‘çocuk müslüman olduktan sonra ölürse onun namazı kılınır mı ve çocuğa müslüman olması teklif edilir mi?’ babında zikretmektedir. Bab başlığının istifhamlı olduğuna dikkat çeken Aynî ilgili kısmın cihad bölümünde cezm sığası ile zikredildiğine

⁹⁶ Hadisteki ifadenin lafzî anlamı suda yaşayan kurtçuktur. Hadiste bununla kastedilen küçük çocukların cennetteki konumlarıdır. (Bk. Nevevî, *Minhâc*, XVI, 172.) Ahmed Davudoğlu ifadeyi onların hareketliliğine ve canlılığına dikkat çekerek cennetin kurtlarıdır şeklinde çevirmiştir. Netice itibarıyla burada kasıt küçükken ölen çocuklardır ve suda yaşayan kurtçuğun oradan ayrılmadığı gibi onlar da cennetin ayrılmaz sakinleridir, denilebilir. (Bk. Nevevî, *Minhâc*, XVI, 172; Davudoğlu, *Sahih-i Müslim*, VI, 4801, 4803.)

⁹⁷ Müslim, *Birr ve Sıla* 154.

⁹⁸ Buhârî, *Cenâiz* 79. Ayrıca Ebû Dâvûd’un rivayetinde son cümle “Şu yavrucağı benim vasıtamla azaptan kurtaran Allah’a hamdolsun” şeklindedir. Bk. Ebû Dâvûd, *Cenaiz* 2.

dikkat çekmektedir.⁹⁹ İbn Hacer ve Aynî'ye göre bu hadiste 'şu çocuğu cehennem ateşinden kurtaran Allah'a hamd olsun' ifadesi bulunduğundan eğer çocuk küfrü akledebilecek bir çağda (yani temyiz çağında ise) kendisi için azab vardır.¹⁰⁰

Bu ifadeler aşağıda da geleceği üzere usulcülerin işaret etmiş oldukları teklif öncesi dönemde yani 'temyiz' çağında da çocukların farklı sorumluluklarının bulunduğuna işaret etmesi açısından oldukça önemlidir.

İ. "Kız çocuğunu diri diri gömdüren kadın da gömülen kız çocuğu da ateştedir." Rivayeti

Abdullah b. Mesud'un (r.a.) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Kız çocuğunu diri diri gömdüren kadın da gömülen kız çocuğu da ateştedir."¹⁰¹

Bu rivayetin zahiri esas alınarak gömülen kız çocuklarının yani bulûğa ermeden vefat eden müşrik çocuklarının cehennemde olduğu iddia edilmiştir. Henüz rüşd çağına ulaşmamış olan bu çocukların cehennemlik olmasının dayanağı olarak yukarıda da değinilen rivayetlerde yer alan 'çocukların anne babalarına tabi olmaları' delil olarak zikredilmiştir.¹⁰²

Mesâbihi's-sünne şarihlerinden Türibiştî bu rivayetin müşrik çocuklarının azab göreceğinin delili olarak zikredildiğini ancak bu konuda bu tür hadislerle bakarak kat'î hüküm vermenin doğru olmadığını çünkü bunların haber-i vahid olduğunu kaydeder.¹⁰³ Bu yaklaşım şarihin rivayeti sahih olarak gördüğünü ancak metnini konu ile ilgili kati hüküm vermek açısından yeterli bulmadığını gösterir.

İbn Melek ise rivayeti değerlendirirken farklı bir hususa dikkat çeker. Ona göre hadiste zikredilen gömülen çocukların bâliğa olmaları veya olmamaları mümkündür ki Hz. Peygamber (s.a.v.) netice itibariyle burada mucizevî bir şekilde onların ateşte olacaklarını haber vermiştir. Ancak o da Türibiştî gibi ihtiyatlı hareket ederek sırf bu rivayetten hareketle müşriklerin çocuklarının azap göreceğinin kesin bir şekilde iddia edilemeyeceğini belirtir. Çünkü bu hadiste belirtilen hüküm; umumî/herkesi ilgilendiren bir husus değil hususî/ şahsa özel bir durumla ilgilidir.¹⁰⁴

Hadis yorumlanırken şarihlerin dikkat çektiği bir başka husus da şudur:

Rivayet, Tekvîr suresinde bulunan "Diri diri gömülen kızın hangi suçlarından dolayı öldürüldüğü sorulduğu zaman"¹⁰⁵ ayeti ile teâruz halindedir. Bu ihtilafı yorumcular; hadisteki durumun ayetten farklı olarak tıpkı Hızır kıssasında öldürülen çocuk gibi kulların esasına muttali olamayacağı ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bildiği bir hikmete binaen olduğunu

99 Aynî, *Umde*, VIII, 243.

100 İbn Hacer, *Feth*, III, 281; Aynî, *Umde*, VIII, 254.

101 Ebu Davud, *Sünnet* 17.

102 Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ebrâr*, I, 110; Zeynu'l-Arab, *Şerhu'l-Mesâbihi*, I, 244.

103 Türibiştî, *el-Müyesser*, I, 70.

104 Türibiştî, *el-Müyesser*, I, 70; İbn Melek, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, I, 129. Ayrıca bk. Muzhiruddin, el-Hüseyn b. Muhammed ez-Zeydânî el-Kûfî, *el-Mefâtih fi şerhi'l-Mesâbihi*, Katar 2012/1433, I, 218.

105 Tekvir Suresi, 8-9.

kaydederek çözmektedirler.¹⁰⁶ Kuvvetle muhtemeldir ki yorumcuların bu izahlarının yeterli görülmemesinin bir sonucu olarak ayet ve hadis arasındaki tearuz meselesi bir başka açıdan ele alınarak şu şekilde giderilmeye çalışılmıştır:

Metinde geçen diri diri gömülen kız çocuğu (mev'ûde); 'diri diri gömülen çocuğun kendisine ait olduğu anne' şeklinde, 'vaide' ifadesi de çocuğun diri diri mezara gömülmesine razı olan ebe olarak anlaşılmalıdır. Bunun sonucu olarak da hadiste cehennemlik olanlar anne ve ebe olmaktadır.¹⁰⁷

Bunların yanı sıra hadisin metni ve isnadının birbirinden farklı olarak da değerlendirildiği görülmektedir. Günümüz hadis araştırmacılarından Şuayb el-Arnâvud hadisin isnadının sahih, fakat metninin batıl olduğunu belirtmektedir. Bunu da yukarıda zikrettiğimiz ayete ve diğer hadislerle muhalefetle izah etmektedir.¹⁰⁸

III. Rivayetlerin ve Konunun Değerlendirilmesi

Müşriklerin bulûğa ermeden ölen çocuklarının ahiretteki durumuna dair delil olarak zikredilen/zikredilebilecek olan rivayetlerin; cennetlik, cehennemlik, arafta veya tevakkuf edilmesi gerekir şeklinde özetlenebilecek farklı görüşlere bir şekilde mesned teşkil ettiği/edebileceği söylenebilir. Meseleye kelâm mezhepleri açısından baktığımızda karşımıza, fırkaların birbirini nakzeden hatta her bir ekolün kendi içinde de birbiri ile çelişen yaklaşımlarının bulunduğu bir tablo çıkmaktadır.

Söz konusu fırkalar arasında hâkim ekol olan ehl-i sünnetin cumhurunun hangi görüşte olduğu meselesi ise ayrıca önemlidir. Eş'arî ehl-i sünnet ve selevin çoğunluğunun görüşü olarak bu çocukların durumunun Allah'ın meşietinde olduğunu söylemekte, Nevevî muhakkik alimlerin onların cennetlik olduğu görüşünü savunduğunu belirtmekte, İbn Melek de Ebu Hanîfe'nin tevakkuf görüşünün ehl-i sünnetin ve selevin ekseriyetinin görüşü olduğunu öne sürmektedir.

Öne sürülen görüşlerin kaynağı açısından meseleye bakıldığında ehl-i sünnet içinde önemli bir yeri olan Eş'arî'nin, teklif karşısında çocukların ahiretteki durumuna ilişkin görüşlerinin tümünün naklî delillere istinad ettiği görülmektedir.¹⁰⁹ Maturidilik için de benzer durum söz konusudur. Onlar da meseleyi temellendirirken mevzuu rivayetlerden hareketle ele almışlardır. Bu, ekolün itikâdî konulardaki genel istidlâl metoduna uygun bir yaklaşımdır. Çünkü Ebu Hanîfe'ye göre itikâd esaslarının belirlenmesinde Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerle başvurmak zorunludur.¹¹⁰

106 Zeynü'l-Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, I, 244.

107 Yorum için bk. Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ebrâr*, I, 110; Zeynu'l-Arab, *Şerhu'l-Mesâbih*, I, 244-245; Türîbiştî, *el-Müeyesser*, I, 70. Ayrıca bk. Hanîfî Akın, *Mişkâtü'l-Mesâbih* (Tercüme, tahrir ve açıklama), İstanbul 2013, I, 194. Çetin de bunun ebe ve anne şeklinde yorumlandığına dikkat çekmektedir. Bk. İsmail Çetin, *Tahkîm-i Sâdat Şerh-i Mişkât*, Isparta 1996, III, 307.

108 Enbiya Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular Büyük Muhaddis Şuayb Arnâvut'la Söyleşi*, İstanbul 2011, s. 415, 416.

109 Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", s. 55.

110 Yusuf Şevki Yavuz, "Ebu Hanîfe", *DİA*, X, 138.

Mutezile ise kendi mezheb prensiplerini merkeze alarak konuyu değerlendirmiş, müşriklerin çocuklarına ahirette azab edilemeyeceğini¹¹¹ müdafaa etmiştir. Mutezile mezhebi bu düşüncesini sadece ekolün temel esaslarını öne sürerek müdafaa etmemiş ve başta fitrat hadisi olmak kimi rivayetlerle de desteklemiş, bu konuda zikredilen kimi rivayetleri de tevîl etmiştir.

Bulûğa ermeden ölen çocukların ahiretteki durumunun bir mesele olarak bu kadar yoğun tartışılması özellikle ehl-i sünnet açısından nakle verilen ehemmiyetle doğrudan alakalıdır. Bu yaklaşımların temelinde nakli muhafaza etme düşüncesi bulunmaktadır. Mutezile de meseleyi ele alırken aklı istidlalleri nakli delillerle desteklemiş¹¹² ancak aklı delillere muvafık olmayan rivayetleri tenkit ederek delil olmaya elverişli görmemiştir.

Konu çerçevesinde ele alınabilecek olan yukarıda mezkûr nakillere bir bütün olarak bakıldığında; nakiller arasında ihtilaf/teâruz bulunması sebebiyle bir yönüyle 'ihtilâfu'l-hadîs' ilmi açısından değerlendirmeleri gerektiği,¹¹³ bazılarının zahirde 'Hiç kimse bir başkasının günahını yüklenmez'¹¹⁴ ve 'Hiç kimse bir başkasının günahını taşımaz. Bir de biz, bir Peygamber göndermedikçe azab etmeyiz'¹¹⁵ ayetleri ile tearuz halinde olduğu, mükellefin dünyevî ve uhrevî işlerinde sorumluluğunu ihtiva eden usul kavramları olan teklif/mükellefiyet/irade/temyiz gibi hususlar bakımından çeşitli müşkiller içerdiği görülmektedir.

Zahiri itibariyle söz konusu nakillerle ayetlerin teâuruza, diğer hadislerin ihtilafı ve teklif/irade gibi temel kaidelerle irtibatı gibi başlıkların her biri açısından hadislerin metinlerinin değerlendirilerek tahlil etmenin tafsilatlı bir çalışma gerektirdiği ve bu makalenin amacının bu olmadığı özellikle belirtilmelidir. Burada maksat konu etrafındaki tartışmalar ve ortaya konan deliller incelendiğinde meselenin merkezinde çoğunlukla ayetlerin bulunmadığı hususuna dikkat çekmektir. Yani söz konusu meselenin, kendisi etrafında şekillendiği kelâmî ihtilafın merkezinde hadislerin bulunduğuna vurgu yapmaktır.¹¹⁶

Öte yandan zikredilen rivayetlere genel olarak hadis tekniği açısından bakıldığında nakillerin farklı özellikleri ile dikkat çektiği görülmektedir. Mesela rivayetlerin bir kısmı zayıftır. Bir kısmının sıhhati konusunda farklı görüşler vardır. Ve bir kısmının da anlaşılması noktasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ayrıca bazıları sahih olmanın yanı sıra konu ile ilgili sarîh hükümler ihtiva etmektedir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 'Allah onların (yaşasalar) ne yapacaklarını en iyi bilendir' hadisini genel olarak müşrik çocuklarının ahiretteki sorumluluğu bağlamında değerlendirilmekle birlikte rivayetin kader meselesi çerçevesinde ele alındığı ve kaynaklarda genel

111 Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, I, 319.

112 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, II, 286. Mutezile'nin ihticâc ettiği âyet ve hadisler için bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, II, 286 vd.

113 Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide elleti yühimü zahiruhâ et-teâruz fi's-Sahihayn* isimli eserinin isminden anlaşılabileceği üzere İhtilâfu'l-hadîs çerçevesinde değerlendirilecek hadisleri ele almaktadır. Bu konudaki hadislerin bir kısmını bu açıdan değerlendiren çalışmada İbn Teymiyye'nin temel yaklaşımları esas alınarak rivayetler arası cem' yapılmaya çalışılmaktadır. Bk. Dübeyhî, *Ehâdisü'l-akide*, s. 571-603.

114 Fatır Suresi, 18.

115 İsrâ Suresi, 15.

116 Hicrî üçüncü asırda haber-i vahid'in bilgi değeri etrafında yapılan kelâmî tartışmalar için bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul 2011, s. 67, 68. Ayrıca bk. Ali Osman Koçkuzu, *Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s. 139-168.

itibariyle bu açıdan değerlendirildiği görülmektedir. Yani genel itibariyle rivayetin çocukların durumuna dikkat çekip hüküm vermek için varid olmadığı, Allah'ın ezeli takdirine vurgu yaptığı belirtilmiştir. Müşrik çocuklarının babalarına tabi olduğu şeklindeki rivayetin de dünyalık muameleler için geçerli bir hüküm olduğunun veya henüz bu çocukların cennetlik olduğuna dair bir bilgi inzal olmadan söylendiğinin belirtilmesi metnin anlaşılması ile ilgili bazı müşkillerin olduğunu açıkça göstermektedir. Ya da müşriklerin çocuklarının cehenneme gireceklerini söylemek için bu rivayet kendi başına yeterli görülmemiştir. Çünkü hadisi yorumlayanlar yukarıda da zikredildiği gibi bu konuda yorumlarını destekleyici delil zikretmemişlerdir. Aynı şekilde Hz. Aişe'den nakledilen rivayette onun müminlerden birinin çocuğu hakkında cennetlik olduğunu ima ettiği sözüne Hz. Peygamber'in, 'belki de öyle değildir' ifadesi ile karşılık vermesi de çocuğun her zaman babaya tabi olması durumuna ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini gösterir. Bu ifadeyi değerlendiren yorumcular; ifadenin kat'i bilgi bulunmayan konularda konuşulmaması gerektiğine, iman hakkında tezkiyenin mutlak olarak doğru olmayacağına işaret ettiğini belirtmişlerdir. Buradan, bu konudaki rivayetlerin baliğ olmayan çocukların cehennemlik olduklarını kat'i bir şekilde iddia etmeye imkân vermediği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Hz. Hatice'nin cahiliye döneminde ölen iki çocuğunun ateşte olduğuna dair rivayet, diri diri gömülen kız çocuğunun ateşte olduğunu belirten nakil ve müşriklerin çocuklarının cennette hizmetkâr olacaklarına dair hadisler, isnad ya da metin yönüyle farklı açılardan tenkid edilmiştir. Kadı Abdülcebbâr örneğinde olduğu gibi Mutezile ekolünün bu konudaki tenkitleri ayrıca dikkat çekicidir.

Çocukların uhrevî durumları hakkında sahih olan ve genel olarak onların cennetlik olduklarını belirten rivayetler de bulunmaktadır. Bu hususları dikkate aldığımızda konu ile ilgili rivayetlerin tamamının fitrat, ehliyet, teklif ve irade gibi temel bazı kavramlar çerçevesinde yorumlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Çünkü fitrat hadisi olarak¹¹⁷ bilinen meşhur rivayeti göz önünde tuttuğumuzda her çocuğun temiz bir yaratılış üzere dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Konunun ele alındığı Buhârî ve Müslim gibi temel kaynaklar başta olmak üzere hadis külliyyatında konu bu rivayeti de ihtiva edecek şekilde sunulmaktadır. Kadı Abdülcebbâr gibi Mutezile bilginleri de bu rivayeti mezhebin görüşünün doğruluğuna yani bu çocukların cehenneme girmeyeceklerine dair görüşün temel naklî delili olarak zikrederler.¹¹⁸ Çağdaş bazı eserlerde mesele ele alınırken¹¹⁹ bu hadisin genel çerçevesine vurgu yapılarak özetle fitratını harici etkilerden koruyabilen çocukların cennete gireceği belirtilmektedir.¹²⁰

Ayrıca "Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Aklı olmayan deliden, uyanıncaya kadar uyuyan kimseden ve ergenlik çağına ulaşınca kadar çocuktan."¹²¹ rivayetinden de fıkıh

117 Fitrat hadisi Hz. Peygamber'den nakledilen şu rivayettir: "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu yahudi, hristiyan, Mecûsî yapar." (Bk. Buhârî, Cenâiz 79, 80; Müslim, Kader 23.) Fitrat eksensli bir değerlendirme ve genel olarak Müslüman olmayanların çocuklarının da cennetlik olabileceği şeklindeki bir yaklaşım için bk. Yavuz Köktaş, *Günümüz Hadis Tartışmaları*, İstanbul 2012, s. 94-95. Ayrıca bk. Hayati Hökelekli, "Fitrat", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 47-48.

118 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, II, 294.

119 Yusuf Şevki Yavuz, "Çocuk", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 360.

120 Mevdûdî, *Meseleler ve Çözümleri*, III, 113-114.

121 Rivayet için bk. Ebû Dâvud, *Hudûd* 16.

usulünde, bulûğa erinceye kadar çocukların mesul olmayacağı/mükellef olmadıkları istidlâl edilmektedir.

Usulcülerin dikkat çektiği ehliyet ve teklif gibi temel prensiplerin de yukarıdaki metinlerin anlaşılması noktasında önemli katkıları olacaktır. Kişinin yerine getirmekle yükümlü olduğu bazı sorumluluklar ve bunların neticelerinden mesul olmasını ifade eden teklif teriminin¹²² temelinde âkil ve bâliğ olmalı gibi iki şart bulunmaktadır. Bu şartların tabi sonucu olarak da çocuklarda ve delillerde teklifin tahakkuk etmediğine dikkat çekilmektedir.¹²³

İslâm âlimlerinin genel itibariyle çocukların bulûğdan sonra ibadetle yükümlü olduklarını ifade eden mükellefiyet kavramı ile birlikte¹²⁴ kullanmış oldukları başka bir kavram daha dikkat çekmektedir: Bu ‘temyiz’ kavramıdır ve çocukların sorumluluklarının farklı bir aşamasını ifade etmektedir. Buna göre çocukların yedi yaşlarında nakıs edâ ehliyetine sahip oldukları ve bu yaşlarda dinî bazı sorumlukların devreye girdiği belirtilmektedir. Bu yükümlülükler de ayet ve hadislere dayanmaktadır.¹²⁵ Buna ‘Ehline namaz kılmalarını emret’¹²⁶ ayeti ve ‘çocuk, sağını solunu bildiğinde ona namazı emredin’¹²⁷ hadisi örnek olarak zikredilebilir. Hukukî olarak çocuklar bu dönemde zararlarına olabilecek muamelelerden sorumlu tutulmazlar. Bu da fakihlerin bu konuda görüşlerinde naklî bilgilere istinad ettiğini göstermektedir.¹²⁸ Çünkü burada ‘üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: ..bulûğa erinceye kadar çocuk..¹²⁹ hadisinin muhtevası belirleyici olmuştur.

Ayrıca Maturidilik, Mutezile ve bazı Şîi bilginlerine göre ebeveynleri kâfir bile olsa temyiz çağına giren çocuklar Allah’a imanla yükümlüdür.¹³⁰ Ali el-Kârî de *el-Fıkhu’l-ekber* şerhinde akıllı mümeyyiz çocukların imanla mükellef olduğuna dikkat çekmiştir.¹³¹ Mutezili bilgin Nazzam da genel olarak şeriat gelmeden ‘kişi akıllı ve düşünebilecek bir seviyede ise, düşünce ve istidlâl yolu ile Allah’ı bilmek zorundadır’ görüşünü müdafaa etmiştir.¹³²

Temyiz yaşının genel itibariyle yedi yaşından sonraki dönemi ihtiva ettiği¹³³ dikkate alınırsa çocukların **teklife kadar hiçbir sorumlulukları yoktur** gibi bir yaklaşımın ihtiyatla karşılanması gerektiği ve yukarıdaki bazı rivayetlerin de bu bağlamda ele alınmasının uygun olacağı söylenebilir.

Burada teklif açısından dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta da mümeyyiz çocuğun irtidadına sonuç bağlanmakta oluşudur. Çünkü Ebu Hanife ve İmam Muhammed’e göre bu çocuklar mürted sayılır ve nikâhları feshedilir. Ancak Ebu Yusuf ise aksi kanaattir.¹³⁴

122 Zekiyyuddin Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc.: İbrahim Kafi Dönmez), Ankara 2001, s. 296-297. Ayrıca bk. Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, *DİA*, İstanbul 2011, XLI, 385.

123 Sinanoğlu, “Teklif”, *DİA*, XLI, 385.

124 Yusuf Şevki Yavuz, “Çocuk”, *DİA*, VIII, 359.

125 Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, s. 41.

126 Taha Suresi, 132.

127 Ebu Davud, Salât 26.

128 Çağlayan, “Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu”, s. 43.

129 Ebu Davud, Hudûd 17.

130 Yavuz, “Çocuk”, *DİA*, VIII, 359.

131 Ali el-Kârî, *Şerhu Kitabî’l-Fikhi’l-ekber*, s. 237.

132 Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, s. 66.

133 Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 297.

134 Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (trc.: Abdulkadir Şener), Ankara 1986, s. 287. Bu konudaki hakim görüşün şu olduğu ayrıca belirtilmelidir: Temyiz çağına ulaşmış gayr-i müslim bir çocuğun, müslüman olduğu yönündeki

Bu da teklifle alakalı durumun ve yaklaşımın itikâdî hadislerde ve dünyevî muâmelelerde bazı ihtilaflara sebep olduğunu ya da az da olsa bu noktada ihtilaf bulunduğu göstermektedir. Yukarıdaki hadisler açısından meseleye baktığımızda çocukların özellikle temyiz çağındaki sorumluluklarının başında Allah'a iman geliyor oluşu bazı rivayetlere yapılan yorumları ve istidlalleri bu çerçevede anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

Kaynaklar

- Abdurrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef* (thk.: Habiburrahman el-Azamî), Beyrut 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk.: Şuayb el-Arnâvud vd.), Ürdün 1995/1416.
- Akın, Hanifi, *Mişkâtü'l-Mesâbih* (Tercüme, tahrir ve açıklama), İstanbul 2013.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed, *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih* (thk.: Şeyh Cemâl Aytânî), Beyrut 1422/2001.
- _____, *Şerhu Kitabî'l-Fıkhi'l-ekber*, Lübnan 2011.
- Aydın, Hüseyin, "İlâhî Adalet Açısından Çocuk ve Hayvan Elemleri Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, sayı: 14/2, s. 1-27.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 2009.
- Bağdâdî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc.: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1991.
- Beyazîzâde, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri (trc.: İlyas Çelebi), İstanbul 2000.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tuhfetü'l-ebâr şerhu Mesâbihî's-sünne* (thk.: Nureddin Talib vd.), Katar 2012/1433.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmiu's-sahîh (Mevsûatü'l-hadîsî-ş-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd.), Riyad 1429/2008.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, Ankara 1992.
- Çağlayan, Harun, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu = Responsibility of Children in the World and the Hereafter", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: XII, sayı: 1, s. 37-60.
- Çakan, İsmail L., *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003.
- Çetin, İsmail, *Tahkîm-i Sâdat Şerh-i Mişkât*, Isparta 1996.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 2013.

sözüne itibar edilirken, irtidat ettiğini ilan eden müslüman çocuğun bu beyanı maslahata binaen askıya alınır. Tam edâ ehliyetine ulaştığı döneme kadar bekletilir. Bâliğ olduğunda ise iman etmesi teklif edilir. Görüş ve değerlendirmeye için bk. Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", s. 43.

- Dübeyhî, Süleyman b. Muhammed, *Ehâdisü'l-akide*, Riyâd 1431.
- Ebu Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen (Mevsûatü'l-hadîsiş-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd., Riyad 1429/2008.
- Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi* (trc.: Abdulkadir Şener), Ankara 1986.
- Elbânî, Nasiruddin, *Sahîhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, Kuveyt 1423/2002.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1411/1990.
- Hökelekli, Hayati, "Fıtrat", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 47-48.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dımeşk 2000.
- İbn Melek, Muhammed b. Abdüllatif er-Rûmî el-Hanefî, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, Katar 2012.
- İcî, Aduddin el-Kâdî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (trc.: İlyas Çelebi), İstanbul 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve'l-ahire*, Dımeşk-Beyrut 1429/2008.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988.
- Köktaş, Yavuz, *Günümüz Hadis Tartışmaları*, İstanbul 2012.
- Mevdûdî, *Meseleler ve Çözümleri* (trc.: Yusuf Karaca), İstanbul 1990.
- Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1993.
- Muzhiruddin, el-Hüseyn b. Muhammed ez-Zeydânî el-Kûfî, *el-Mefâtih fi şerhi'l-Mesâbih*, Katar 2012/1433.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-sahîh (Mevsûatü'l-hadîsiş-şerîf: el-Kütübü's-Sitte içinde)*, thk.: Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd., Riyad 1429/2008.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, Kahire 2003.
- Öz, Mustafa, "Acâride", *DİA*, İstanbul 1988, I, 318-319.
- Özşenel, Mehmet, "Farklı Mezheplerin Teşekkülünde Sünnet ve Hadisin Etkisi", (*Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Ankara 2001), Ankara 2003, s. 99-110.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebu Bekir, *Mâtüridiyye Akaidi* (trc.: Bekir Topaloğlu), Ankara 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Teklif", *DİA*, İstanbul 2011, XLI, 385-387.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-Câmiu's-sağîr fî ehâdisîr-rasûl*, Beyrut 1410/1990.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal* (trc.: Mustafa Öz), İstanbul 2011.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu'l-evsat* (thk.: Târik b. İvazullah), Kahire 1415/1995.
- Taşdemir, Ahmet, "Müslüman Çocukların Ahiretteki Durumları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 1, s. 501-509.
- Tibî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* (thk.: Dr. Abdülhamîd Hindâvî), Riyad 1417/1997.
- Türîbîştî, Ebu Abdullah Fazlullah b. es-Sadr, *el-Müyesser fî şerhi Mesâbîhi's-sünne* (thk.: Dr. Abdülhamîd Hindâvî), Mekke 2008/1429.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Araf", *DİA*, İstanbul 1991, III, 259.
- _____, "Çocuk", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 359-360.
- _____, "Ebu Hanife", *DİA*, İstanbul 1994, X, 138-143.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi*, İstanbul 2011.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İstanbul 2011.
- Zekiyyuddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc.: İbrahim Kafi Dönmez), Ankara 2001.
- Zeynu'l-Arab, Ebu'l-Mefâhir Zeynuddin el-Mısrî, *Şerhu'l-Mesâbîh* (thk.: Nureddin Talib vd.), Katar 2012/1433.